ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΩΣΤΙΟΥ

ΣΑΤΙΡΑ

προβλήματα του είδους ή προβλήματα της ορολογίας;

Η ενασχόληση με το φαινόμενο της σάτιρας οδηγεί τον μελετητή της, αναπόφευκτα, στο συμπέρασμα ότι ένας ορισμός του όρου και μια προσέγγιση της έννοιας είναι ανεπαρκείς διότι δεν μπορούν να στεγάσουν την ποικιλομορφία και την πολυπλοκότητά του. Παρά τον μεγάλο αριθμό άρθρων ή εκτενών μελετών γύρω από τη φύση της σάτιρας κανένας ορισμός δε φαίνεται να καλύπτει τις ανάγκες της κριτικής. Κάποιοι δέχονται την παραδοσιακή άποψη ότι η σάτιρα είναι συνδυασμός κριτικής και χιούμορ· άλλοι κριτικοί επιμένουν ότι η έκθεση των αδυναμιών και όχι το χιούμορ είναι το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της σάτιρας. Μερικοί υποστηρίζουν τη συντηρητική θέση ότι η σάτιρα σκοπεύει στην ηθική αναμόρφωση· άλλοι ότι η σάτιρα μπορεί να μην έχει ηθική. Ένας κοινός τόπος που χρησιμοποιούν οι μελετητές για να περιγράψουν αυτή την ποικιλομορφία είναι ο χαρακτηρισμός της φύσης της σάτιρας ως πρωτεϊκής.[1] Όπως φαίνεται από τις ποικίλες προσεγγίσεις της έννοιας, αλλά και από τις μελέτες συγκεκριμένων έργων, το πρόβλημα δεν βρίσκεται στο να ανιχνεύσει κανείς τη σάτιρα, αλλά στο να την ορίσει. Η εξήγηση αυτού του φαινομένου εντοπίζεται στην ίδια τη φύση του όρου: κανένας ορισμός δεν μπορεί να συμπεριλάβει την ευρύτητα μιας λέξης η οποία δηλώνει από τη μια μεριά ένα είδος λογοτεχνίας και από την άλλη ένα πνεύμα ή έναν τόνο που μπορεί να εκφραστεί μέσα από πολλά λογοτεχνικά είδη.[2]

Η σημερινή μου ανακοίνωση, θα περιοριστεί στον εντοπισμό κάποιων βασικών ερωτημάτων που συνδέονται με την έννοια της σάτιρας, μέσα σε μια γενική και πολύ συνοπτική επισκόπηση της βιβλιογραφίας. Από αυτά τα ερωτήματα και κυρίως από την έλλειψη της επισήμανσής τους στον ελληνικό χώρο φαίνεται ότι απορρέουν οι περισσότερες παρανοήσεις όπου συχνά έχει οδηγηθεί η κριτική και η φιλολογία.

Το σημαντικότερο ερώτημα που έθεσε η ξενόφωνη κριτική είναι το θεμελιώδες ερώτημα αν η σάτιρα αποτελεί είδος (με την αριστοτελική έννοια του όρου) ή όχι. Η απάντηση δεν είναι καθόλου απλή και έχει αποτελέσει αντικείμενο πολλών αντικρουόμενων μελετών. Οι περισσότεροι ερευνητές φαίνεται να υποστηρίζουν ότι η σάτιρα μπορεί να συνυπάρχει με άλλους στόχους αντίθετους ή συναφείς, εφόσον δεν συνιστά είδος αλλά τόνο του λόγου.

Από τις πρώτες του κιόλας μελέτες ο Leonard Feinberg στηρίζει τη διάκριση της

σάτιρας στο περιεχόμενο και πιστεύει ότι πρόκειται για "ένα άμορφο είδος", που το ορίζει ως "παιγνιώδη ανατροπή του οικείου"[3]. Μια ενδιαφέρουσα διάκριση ανάμεσα στην καθημερινή χρήση του όρου και στη χρήση του από τη λογοτεχνία κάνει ο Sheldon Sacks θεωρώντας ότι η σύγχυση προέρχεται κυρίως από την ισότιμη χρήση αυτών των δύο κατηγοριών. Διότι ο όρος σάτιρα χρησιμοποιείται όχι μόνο για να διακρίνει μία λογοτεχνική μορφή από άλλες, αλλά με μια γενικότερη έννοια, ακόμα και όταν αφορά λογοτεχνικά έργα.[4]

Ως προς αυτό το θέμα ο Northorp Frye διατυπώνει μια άποψη, η οποία επηρέασε πολύ όλη τη μετέπειται εξέλιξη της θεωρίας. Ορίζει τη σάτιρα ως "έναν τόνο ή ποιότητα που μπορούμε να βρούμε σε κάθε μορφή τέχνης" και εντοπίζει δύο ουσιαστικά της συστατικά: α) πνεύμα ή χιούμορ, β) επίθεση.[5] Σ' αυτή τη διάκριση του Frye στηρίζονται πολλοί μελετητές· στην προσπάθεια τους όμως να ορίσουν τον όρο δεν αποφεύγουν κάποια αμηχανία.[6] Ενδιαφέρουσα είναι η παρατήρηση του Robert Elliott ο οποίος ξεκινώντας από την ιστορία του όρου διατυπώνει με πειστικό και σαφή τρόπο την άποψή του ότι η σάτιρα ως είδος δεν αφορά τον 20ο αιώνα, εφόσον αντιστοιχεί σε ένα συγκεκριμένο ποιητικό αλλά και πεζογραφικό είδος που καθιερώθηκε μέσα από τη ρωμαϊκή πρακτική.[7]

Οι κλασσικές απόπειρες ορισμού της σάτιρας οι οποίες κυριάρχησαν τον 18ο αιώνα, βασίστηκαν στον ηθικό της σκοπό. Αλλά ο 19ος αιώνας έδειξε ότι η σάτιρα δεν ενέχει κανένα πρόγραμμα αναμόρφωσης. Και ο 20ός αιώνας, εγκαταλείποντας τελείως την ιδέα του ηθικού σκοπού, προσπαθεί να εντοπίσει τις ιδιαίτερες τεχνικές της. Φαίνεται ότι μπορούμε να καταλήξουμε με ασφάλεια στο συμπέρασμα ότι η μοντέρνα σάτιρα πράγματι δεν είναι είδος αλλά μια "λογοτεχνική διαδικασία"· όχι είδος γραφής, αλλά τρόπος γραφής. Και, φυσικά, ως διαδικασία μπορεί να χρησιμοποιηθεί σε συνδυασμό με άλλες διαδικασίες. Εξάλλου, απόπειρες να οριστεί ή να περιγραφεί ως είδος συχνά αποτυγχά-

νουν· περιγραφές που φαίνονται αποδεκτές στη θεωρητική τους απομόνωση, αποδεικνύονται άχρηστες όταν εφαρμόζονται στα ίδια τα σατιρικά ντοκουμέντα.[8]

Ίσως η πιο ευέλικτη μέσα στην απλουστευτική της διατύπωση αλλά και ενδεικτική για την δυσκολία που δημιουργεί η φύση του όρου, είναι η παρατήρηση του Peter Petro· ο μελετητής θεωρεί ότι η κριτική ασχολείται καθ' υπερβολήν με ένα είδος, ο ορισμός του οποίου δεν θα έπρεπε να είναι περισσότερο προβληματικός από ορισμούς άλλων όρων, π.χ. "μαθηματικά", εφόσον είναι όρος-ομπρέλλα, με την έννοια ότι στεγάζει διάφορα υποείδη, τύπους κ.α.[9] Οι ικανότεροι θεωρητικοί του όρου φαίνεται να καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι, εφόσον ο ορισμός είναι αδύνατος, δεν χρειάζεται ορισμός, παρά την έντονη ψυχολογική ανάγκη του ανθρώπου να βάζει τάξη στο χάος. Καθώς η σάτιρα δεν είναι καθαρό είδος, δεν μπορεί να χωρέσει σε καμιά κατηγορία. Συχνά αναμειγνύει υλικό και μορφές. Η ειδοποιός διαφορά της όμως είναι ότι πάντα κρίνει, ανατρέπει, διασκεδάζει. Κάθε απόπειρα να ταξινομηθεί ή να περιγραφεί επακριβέστερα οδηγεί σε αυθαιρεσίες.

Αν, λοιπόν, ο ορισμός της έννοιας προκαλεί διαφωνίες και αντιθέσεις μεταξύ των μελετητών, όσον αφορά τα συστατικά στοιχεία του οι θεωρητικοί, ως επί το πλείστον, φαίνονται σύμφωνοι: από τη μια μεριά "κριτική" (ή "επίθεση") κι από την άλλη "χιούμορ". Αυτά τα συστατικά, όμως δεν ανιχνεύονται εύκολα, διότι, αν και θεωρητικά το χιούμορ διαφέρει από την κριτική, στην πράξη η κριτική χρησιμοποιεί κωμικά τεχνάσματα για να πετύχει το σκοπό της. Εξάλου η σάτιρα και το χιούμορ δεν είναι καθόλου ικανοποιητικά όταν παρουσιάζονται δίχως τέχνη.[10] Ανάμεσα στις παραδοσιακές προσπάθειες ορισμού του κωμικού υπάρχει ομοφωνία στο ότι η κωμωδία ενέχει ταπείνωση, δυσαρέσκεια, αμηχανία του θύματος, όπως και η σάτιρα. Εύλογα, επομένως, η σχέση κωμωδίας και σάτιρας αποτελεί κεντρικό θέμα σε συζητήσεις γύρω από τη σάτιρα. Πολλές φορές η σάτιρα έχει θεωρηθεί συστατικό της κωμωδίας και άλλοτε η κωμωδία εργαλείο της σάτιρας.

Οι περισσότεροι μελετητές φαίνεται να συμφωνούν ότι και η κωμωδία, όπως και η σάτιρα, είναι κριτική, αλλά τελειώνει με συμφιλίωση, έχοντας λύσει τη σύγκρουση και υποκρινόμενη ότι όλα θα είναι καλά στο μέλλον.[11] Ο Feinberg υποστηρίζει ότι, αν και η σάτιρα εμπεριέχει και τα δύο, τόσο κριτική όσο και χιούμορ, η προσπάθεια να ανιχνεύσει κανείς με ακρίβεια τα δύο στοιχεία δεν είναι ιδιαίτερα χρήσιμη, διότι δεν μπορεί να φέρει αξιόπιστο αποτέλεσμα.[12] Εξάλλου, ο πρώτος συστηματικός μελετητής της σάτιρας, ο David Worcester, παρατηρεί πως μία επιτακτική ερώτηση είναι "αν η σάτιρα χρησιμοποιεί πνεύμα και κωμικό στοιχείο, πώς διαχωρίζεται από την ``αμιγή'' κωμωδία" για να απαντήσει πως η εγγύτητα προς το αντικείμενο της σάτιρας και η δηκτικότητα των κωμικών τεχνασμάτων αποτελούν ένα σχετικά ασφαλές κριτήριο για να αναγνωρίσουμε τη σάτιρα. Επιπλέον, το γέλιο της κωμωδίας είναι σχετικά άσκοπο. Το γέλιο της σάτιρας κατευθύνεται προς έναν στόχο.[13]

Ο Rosenheim, οπαδός της ιστορικής προσέγγισης, κάνει μια ενδιαφέρουσα διάκριση που, αν και δεν βρήκε υποστηρικτές, σχετίζεται ωστόσο με ουσιαστικά ερωτήματα γύρω από τη φύση ή την αξία του όρου. Η παρατήρησή του στηρίζεται στη διάκριση μεταξύ μυ-